

प्रारम्भिक तहमा मातृभाषामा शिक्षाप्रति सरोकारवालाहरूको बुझाइ

गीता खनाल

उपप्राध्यापक

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग (नेपाली)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं, नेपाल

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य प्रारम्भिक तहमा मातृभाषामा शिक्षाप्रति सरोकारवालाहरूको बुझाइ पत्ता लगाउनु हो । यो अध्ययन स्थानीय मातृभाषा शिक्षाको माध्यम हुनुपर्छ भन्ने अभिमत सङ्कलनमा आधारित भएर गरिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा गरिएको यो अध्ययन व्याख्यात्मक प्रकृतिको छ । असंभावनात्मक नमुना छनौट विधिद्वारा छानिएका सरोकारवालाहरूसँगको अन्तर्वार्ताबाट र विद्यालयका शैक्षिक गतिविधिको अवलोकनबाट सूचना सङ्कलन गरिएको छ । यसमा स्थानीय मातृभाषाका रूपमा नेवारी भाषालाई लिइएको छ । नेवारी भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा र विषयका रूपमा पढाइने गरेका दुईओटा विद्यालयमा आधारित भएर सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । बहुभाषिक मिश्रित समाजमा रहेको विद्यालयमा एउटा स्थानीय भाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा शिक्षण गर्दा अन्य मातृभाषी विद्यार्थीको अवस्था के हुन्छ, उनीहरूका लागि कस्तो सोच बनाइएको छ भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ । अध्ययनबाट एक वा द्विभाषिक कक्षाका लागि मातृभाषामा शिक्षा दिन सकिए पनि बहुभाषिक कक्षामा स्थानीय मातृभाषामा शिक्षा दिँदा स्थानीयहरूमा आफ्नो पहिचानवादी सोच हावी भएको र नीति निर्माण तहमा रहेकाहरूले स्थानीय मातृभाषालाई जोड दिँदा अल्पसङ्ख्यामा रहेका अन्य मातृभाषीहरूले आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउनुका सट्टा आफूले नजानेको थप भाषा पढ्न बाध्य हुनुपर्ने अवस्था देखिएको छ ।

मुख्य शब्दावली: मातृभाषा, बहुभाषिक कक्षा, संज्ञानात्मक विकास जातीय पहिचान, एक भाषिक सोच, बहुभाषिक सोच ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाल बहुभाषिक तथा बहुजातीय मुलुक हो । वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा १२५ जाति र १२३ मातृभाषा रहेका छन् । नेपालमा २०४७ को संविधान अनुसार २०४९ मा मातृभाषाको शिक्षासम्बन्धी नीति बनाइएको र २०५४ सालदेखि मातृभाषाको शिक्षा सुरु भएको पाइन्छ । नेपालको संविधान २०७२ ले मातृभाषामा शिक्षा पाउनुलाई बालबालिकाको हकका रूपमा उल्लेख गरेको छ । यसअनुसार हाल (२०५७) सम्म २५ वटा भाषामा कक्षा १ देखि ५ सम्मका पाठ्यपुस्तक तयार गरी प्राथमिक तहमा लागू

गरेको अवस्था पाइन्छ । यसमा मातृभाषालाई विषयको रूपमा पठन पाठन गराएको स्थिति देखिन्छ । बाल्यकालमा आमाको काखबाट सर्वप्रथम सिकेको भाषा मातृभाषा हो । मातृभाषाले पहिलो भाषालाई जनाउँछ । मातृभाषाको सिकाइ बालकको शारीरिक, मानसिक र गति विकास सँगसँगै सहज रूपमा हुन्छ (अधिकारी, २०५९) । “बालबालिकाहरूले ५ र ६ वर्षको उमेरमा मातृभाषाका आधारभूत कुरा प्राप्त गरिसक्छन्” (बन्धु, २०७३, पृ. २८७) । बालक एकभाषिक, द्विभाषिक वा बहुभाषिक कस्तो समाजमा हुर्केको छ भन्ने कुराले भाषा सिकाइमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । “मातृभाषामा बालकका आफ्ना परम्परागत आदर्श, मूल्य र मान्यता, सामाजिक-संस्कृतिक मानवीय वैशिष्ट्यहरू हुर्केका हुन्छन्” (शर्मा र पौडेल, २०६८, पृ. ५०) । बालबालिकाले मातृभाषाको आर्जन गर्ने हुनाले विद्यालयमा प्रयोग गरिने भाषा बच्चाको मातृभाषा भएमा पढेको कुराको राम्रोसँग धारणा बनाएर बुझ्न सक्छन् । घर परिवार र छरछिमेकमा दोस्रो भाषाको वातावरण निकै प्रभावकारी छ भने दोस्रो भाषा सिकाइ पनि प्रयासविना सहज रूपमा सिक्न सकिन्छ । यस्तो अवस्थामा पहिलो र दोस्रो भाषाको सीमा छुट्टयाउन जटिल हुन्छ (अधिकारी, २०५९) । नेपालमा धेरैजसो समाज द्विभाषिक स्थितिका देखिन्छन् । यस्तो अवस्थामा नेवारी भाषालाई विषयका रूपमा राखिएको **कीर्तिपुर मा. वि.** र माध्यमका रूपमा नेवारी भाषालाई अपनाएको नेवारी विद्यालय **जगत् सुन्दर जेने ब्वनैकुथि**मा आधारित भई विषयका रूपमा र माध्यमका रूपमा मातृभाषाप्रतिको अभिमत सङ्कलन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

मातृभाषामा शिक्षाप्रति सरोकारवालाहरूको बुझाइमा आधारित भई निम्न कुराको खोजी गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छः

(क) प्रारम्भिक तहमा मातृभाषामा शिक्षणप्रति सरोकारवालाहरूको बुझाइ पत्ता लगाउनु ।

(ख) मातृभाषामा शिक्षाको वर्तमान अवस्थाको खोजी गर्नु ।

पूर्वकार्यको पुनरवलोकन

प्राथमिक तहका बालबालिकाले मातृभाषामा शिक्षा पाउँदा पूर्ण संज्ञानात्मक सिकाइ र अर्थपूर्ण हुने मानिन्छ । कोइराला (सन् १९९१) को संयोजकत्वमा सेरिडद्वारा गरिएको टिचिड थ्रु मडर टड इन प्राइमरी स्कुल्स अफ नेपाल नामक अध्ययनमा मातृभाषामा पढ्न पाउँदा विद्यार्थीहरू शिक्षक तथा साथीहरूसँग खुलेर बोल्छन्; कक्षामा सिकाइ राम्रो हुन्छ, घोकेर होइन पढेर बुझ्छन्; आफ्ना अनुभूति लेख्न सक्छन् भनिएको छ । अवस्थी (सन् २०००) ले एक्सप्लोरिड मोनोलिङ्गल प्राक्टिसेस इन मल्टिलिङ्गल इन नेपाल नामक विद्यावारिधि शोध प्रबन्धमा भाषिक अल्पसङ्ख्यक तथा आदिवासी समूहको भाषिक अधिकार सुनिश्चितताका लागि पूर्व प्राथमिक तहदेखि प्राथमिक तहको कक्षा तीनसम्म मातृभाषा माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग हुनुपर्ने निष्कर्ष निकालेका छन् । रिमाल (२०७१) ले सामुदायिक विद्यालयको प्राथमिक तहमा भाषिक विविधताको सम्बोधन शीर्षकमा गरिएको विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा कक्षाको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्दा भाषिक विविधताका आधारमा भाषा सिकाइमा समानान्तर पद्धतिको उपयोग गरी विभिन्न भाषालाई सँगसँगै सिकाउने अभ्यास गराउनु पर्ने, बहुभाषिक कक्षामा समानान्तर सिकाइका लागि भाषा कुनाको सिर्जना गरेर भाषिक विविधताको सम्बोधन गर्ने र सिकने अभ्यास गराउन सकिने कुरा सुझाएका छन् । राष्ट्रिय मस्तिष्क अनुसन्धान केन्द्र भारतकी नन्दिनी सिंह (मि. न.)ले दोस्रो भाषा वा विदेशी भाषाको पढाइबाट मस्तिष्कको एक भाग मात्र सक्रिय हुन्छ भने मातृभाषाका माध्यमबाट पढाउँदा मस्तिष्कको दुबै भाग सक्रिय हुने कुरा बताएकी छिन् । भारतीय वैज्ञानिक अब्दुलकलामले “मै अच्छा वैज्ञानिक इसलिए बना,

क्यो कि मैने गणित और विज्ञान कि शिक्षा मातृभाषा मे प्राप्त की ।” भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । रवीन्द्रनाथ ठाकुरले- “यदि विज्ञानको जन सुलभ बनाना है तो मातृभाषाके माध्यम से विज्ञान की शिक्षा दी जानी चाहिए ।” भनेका छन् । ([https:// hi.wikibooks.org](https://hi.wikibooks.org)) । फ्याक (२०७५) ले शिक्षामा अंग्रेजी माध्यमको प्रयोग भ्रम र यथार्थ शीर्षकको लेखमा विद्यालय टेकेको दिनदेखि विद्यार्थीहरूले बुझ्न नसक्ने भाषामा सबै विषय पढाउँदा कलिला बालबालिकाले भाषा नै बुझ्न नसकेपछि आफूलाई लागेको कुरा पनि भन्न नसक्ने, रमाएर सिक्ने वातावरण सिर्जना नहुने, शिक्षकले राम्ररी बुझाउँन नसक्ने र विद्यार्थीले नबुझेको अवस्थामा गुणस्तरीय शिक्षाप्राप्त नहुने धारणा व्यक्त गरेका छन् । उनले शिक्षामा मातृभाषा प्रयोग हुनुपर्ने कुरामा जोड दिँदै अंग्रेजी भाषामा पढाउँदा विद्यार्थीको सिर्जनशीलता, संज्ञान, क्षमता, प्राज्ञिक सीप, सोच्ने क्षमता, लेखाइ, पढाइ तथा सामाजिक सीपहरूको विकास हुन नसक्ने र शिक्षाले सुगा विद्यार्थी मात्र उत्पादन गर्ने भएकाले बच्चाहरूले आफूले बोल्ने र बुझ्ने मातृभाषामा पढ्न पाउनुपर्छ भनेका छन् । नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनका क्षेत्रमा हेर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय सञ्चालन गर्न पाउने हक प्रदान गरेको थियो । राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग (२०५०) ले मातृभाषाको माध्यममा शिक्षण कार्यको कार्यान्वयन गर्दा प्राथमिक तहको अध्ययन गरिने विद्यालयहरूलाई एक भाषिक, द्विभाषिक र बहुभाषिक विद्यालयका रूपमा वर्गीकरण गरी एक भाषिक विद्यालयमा पूर्ण रूपमा मातृभाषामा शिक्षा, द्विभाषिक विद्यालयमा दुवै भाषामा शिक्षा र बहुभाषिक विद्यालयमा विषयका रूपमा मातृभाषा प्रयोग गर्ने कुराको सिफारिस गरेको थियो । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०६३) ले आधारभूत शिक्षाको प्रथम चरण (कक्षा १-३) सम्म सामान्यतया शिक्षाको माध्यम मातृभाषा हुनेछ भनिएको छ । नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा शिक्षक स्वाध्ययन सामग्री (२०७२) मा विद्यार्थीको मातृभाषा प्रयोग गरिएका शिक्षण सिकाइ कार्यकलापमा विद्यार्थीको सहभागिता बढ्ने, सिकाइ प्रभावकारी हुने र सम्बन्धित भाषा संस्कृतिको संरक्षणमा सहयोग पुग्ने भएकाले मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षामा जोड दिने कुरा उठाइएको छ । यसरी सरकारी दस्तावेज (संविधान, शिक्षा ऐन, प्रारूप, निर्देशिका, योजना आदि) सबैमा प्रारम्भिक शिक्षा मातृभाषामा दिने व्यवस्था रहेको छ । यस्तो अवस्थामा अभिभावकको मातृभाषामा शिक्षाप्रतिको बुझाइ कस्तो छ, विद्यालयमा मातृभाषा प्रयोगको अवस्था कस्तो छ भन्ने खोजी यस लेखमा गरिएको छ ।

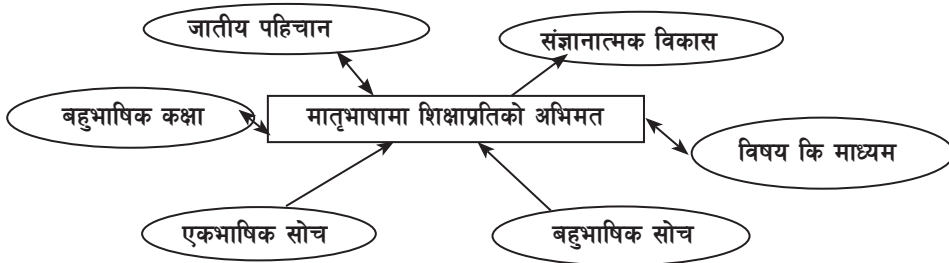
अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन व्याख्यात्मक प्रतिमानमा आधारित रहेको छ । व्याख्यावादीहरू मानव अनुभवका आधारमा संसारको विषयगत बुझाइसँग सम्बन्धित हुन्छन् । व्याख्यात्मक प्रतिमानले संसारमा बहुसत्यको अस्तित्व स्वीकार्छ । सत्य विषयगत हुन्छ । यो सत्यको बुझाइ विविध घटनावलीका आधारमा हुन्छ (Cohen, Manion and Morrison, 2007) । प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अध्ययन ढाँचामा आधारित अन्वेषणात्मक र व्याख्यात्मक अध्ययनमा आधारित छ । यस अध्ययनमा अध्ययनीय क्षेत्रका रूपमा काठमाडौँ उपत्यका र मातृभाषाका रूपमा नेवार भाषालाई चयन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका लागि असंभावनायुक्त नमुना छनोट विधिको प्रयोजनपरक नमुना छनोट विधि उपयोग गरिएको छ । यसका लागि काठमाडौँ महानगरपालिकाको ताहाचलमा रहेको जगत् सुन्दर जेने ब्वैनेकुथि र कीर्तिपुर नगरपालिकाको कीर्तिपुर मा. वि. लाई छनोट गरिएको छ । यसका लागि नीति निर्माण तहको बुझाइका लागि नगरप्रमुख, बुद्धिजीवी, विद्यालयका प्रअ, अभिभावक, र विद्यार्थीलाई सूचकका रूपमा चयन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका लागि अन्तर्वार्ता र अवलोकन गरिएको छ । अन्तर्वार्ताका क्रममा सन्दर्भ जोड्दै असंरचित खुला प्रश्नहरूको उपयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सामग्रीका रूपमा प्राप्त अभिमतलाई विविध उपशीर्षकमा विभाजन गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनको निष्कर्ष सरोकारवालाहरूको विविधतायुक्त बुझाइमा वा बहुसत्यमा आधारित छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित रहेको छ । नेपालका सन्दर्भमा मातृभाषामा शिक्षा भन्ने सिद्धान्तलाई नेपालको संविधान २०४७ हुँदै नेपालको संविधान २०७२ ले सुनिश्चित गरिएको मातृभाषामा शिक्षा पाउने अधिकार र बहुभाषिक देश नेपालको मिश्रित समाजमा आधारित भएर हेरिएको छ । यसका लागि कीर्तिपुर नगरपालिकामा अवस्थित कीर्तिपुर मा.वि. (जहाँ विषयका रूपमा नेवारी भाषालाई पढाइन्छ) र अर्को कामनपा ताहाचलमा अवस्थित जगत् सुन्दर जेने ब्वँनेकुथि (नेवारी भाषालाई पनि माध्यम भाषा मानिएको विद्यालय) बाट प्राप्त सामग्रीलाई आधार मानिएको छ ।

मातृभाषामा शिक्षाप्रति नीति निर्माणका तहमा, अभिभावकमा, प्रअमा, विषय शिक्षकमा, अभिभावकमा कस्तो बुझाइ रहेको छ र विद्यालयमा कस्तो भाषिक स्थितिमा नेपाल भाषा माध्यम वा विषयका रूपमा लागु भएको छ भन्ने कुराको खोजीका लागि निम्न किसिमको अवधारणात्मक ढाँचा निर्माण गरी अध्ययन गरिएको छ-

प्राप्त अभिमत तथा व्याख्या विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य मातृभाषामा शिक्षा हनुपर्छ भन्ने विषयमा अभिमत सङ्कलन गर्नु रहेको छ । यस उद्देश्यमा आधारित रहेर नगर प्रमुख, विषय विशेषज्ञ, विद्यालयका प्र.अ, अभिभावक, विषय शिक्षकसँग गरिएको अन्तर्वार्तामा सकारात्मक जवाफ आएको छ । आएका जवाफमध्ये केही जवाफले बालकको संज्ञानात्मक विकास र मातृभाषा जोड दिएका छन् भने केही जवाफले जातीय पहिचान, भाषा संस्कृतिको संरक्षण र विकासमा जोड दिएका छन् । केही भनाइले एकभाषिक सोच र केही भनाइले बहुभाषिक सोचको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । प्रश्नावलीका आधारमा प्राप्त प्रतिक्रियालाई निम्नानुसारका उपशीर्षकमा विभाजन गरी चर्चा गरिएको छ -

मातृभाषा र संज्ञानात्मक विकास

बालकमा संज्ञानात्मक विकास हुँदा सर्वप्रथम आमाका काखबाट सिकेको भाषा मातृभाषा हो । सर्वप्रथम सिकिने हुनाले यो पहिलो भाषा पनि हो (बन्धु, २०७३) । समाजले दिएको प्रमुख साङ्केतिक उपकरण हो । भिगोत्स्कीका अनुसार बालकले पारिवारिक तथा सामाजिक अन्तर्क्रियाबाट विचार र भाषाको विकास गर्दै जान्छ । पहिला विचार आउँछ त्यसपछि भाषाको विकास हुन्छ (<https://hi.m.wikipedia.org>) । यसै कुरालाई नगर प्रमुख यसरी व्यक्त गर्दछन् -

(केही सोचे जस्तो गरेर) मनोवैज्ञानिकहरूको अध्ययनले ८ वर्षसम्म बच्चाको संज्ञानात्मक विकास राम्रो हुन्छ भन्ने कुरा प्रमाणित गरिसकेका छन् । त्यही कुरालाई ख्याल गर्दै नेपालको संविधान २०७२

ले र भाषा आयोगले पनि मातृभाषालाई माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्ने भनेको छ । सानो उमेरमा भाषा सिक्न सहज हुन्छ । जति उमेर परिपक्व हुँदै जान्छ, भाषा सिक्न त्यति कठिन हुन्छ ।

नगर प्रमुखको भनाइमा किन मातृभाषामा शिक्षा ? भन्ने कुराको सैद्धान्तिक ज्ञान रहेको देखिन्छ । उनमा मातृभाषामा शिक्षा पाउँदा संज्ञानात्मक विकास राम्रो हुने र संविधानले व्यवस्था गरे अनुरूप र भाषा आयोगले सिफरिस गरेका आधारमा स्थानीय तहमा स्थानीय भाषा प्रयोगमा जोड दिनुपर्छ, भन्ने सोच रहेको देखिन्छ ।

नेवार भाषा मातृभाषा नभए पनि जगत् सुन्दर जेने ब्वनैकुथिमा सन्तान पढाउने अभिभावक भन्छन्-

आफूले पढ्न नपाएकाले दुखै गरेर भएपनि छोराछोरीलाई बोडिडमा पढाउन मन लाग्यो । नजिकैको स्कुल अलि सस्तो फिस । दुइटा पढाउँदा एउटाको फिस माफ छ । बोडिडमा पढाए अंग्रेजी जान्छन् र काम पाउँछन् भनेर जसरी तसरी भए पनि पढाउँदै छु । लोग्नेले अर्को बिहा गरेर बसेको छ, उसको भरोसा छैन मलाई । (अवरुद्ध बोलीमा) मलाई छोराछोरी पढाउन साह्रै गाह्रो छ । ज्यालादारीमा काम गर्ने, नपढेको मान्छे म । मातृभाषामा शिक्षा भन्ने केही थाहा छैन ।

उनको प्रतिक्रियाका आधारमा हेर्दा नपढेका आर्थिक अवस्था कमजोर भएका बजार क्षेत्रमा बस्नेहरूमा आफूले नखाएर भएपनि छोराछोरी पढाउनु पर्छ भन्ने भावना छ । उनीहरूमा बालकको संज्ञानात्मक विकास, प्रारम्भिक कक्षामा मातृभाषामा शिक्षा हुनुपर्छ भन्ने ज्ञान छैन तर काम पाउन अंग्रेजी जान्नेपर्छ भन्ने बुझाइ रहेको देखिन्छ ।

नेवार भाषी अभिभावक महर्जन (पेसाले व्यापारी, विद्यालय शिक्षा प्राप्त) भन्छन् -

न्यार भाषामा किताबै छैन । न्यार भाषा मात्र जान्यो भने हाम्रो समाजमा त चल्छ तर अन्य ठाउँमा चल्दैन । हामी घरमा त न्यार भाषा नै बोल्छ । आफ्नो भाषाका साथसाथै बढी चलेको भाषा पनि सिक्नुपर्छ । अंग्रेजी पनि पढ्नुपर्छ । मेरो छोरा त चारपाँच भाषा बोल्छ । भाषा संस्कृति बचाउन न्यार भाषाको अध्ययन गराउनुपर्छ ।

प्राप्त अभिमतका आधारमा हेर्दा अभिभावकमा संज्ञानात्मक विकास र भाषा विकासका बारेमा ज्ञान नभए पनि मातृभाषामा अध्ययन गराउँदा आफ्नो भाषा र संस्कृतिको संरक्षण हुने ज्ञान रहेको देखिन्छ । नेपाली समाज बहुभाषिक भएकाले सबैले बुझ्ने बढी प्रचलित नेपाली भाषा पनि पढाउनुपर्छ; अंग्रेजी भाषा पनि नपढी हुँदैन भन्दै बहुभाषिकतामा जोड दिएको देखिन्छ ।

अभिभावक मानन्धर (शिक्षा वि. ए.) भन्छन् -

सानो बच्चा (आवाज केही उच्च पारेर) आमासँगै टाँसिएको हुन्छ, उसले आमाले बोल्ने भाषा जानेको हुन्छ, अनि त्यही भाषामा पढ्न पाए उनीहरू खुसी हुन्छन् । हामीहरू नेपाली र नेवार मिश्रित समाजमा हुर्ककाले नेपाली भाषा नै बोल्ने गर्यौं । हामी नेपाली बोलेकाले बच्चा पनि नेपालीमै बोल्छ । बाजे बज्यै नेवारी नै बोल्नुहुन्छ । वहाँहरूले नेवारीमा सोध्दा पनि बच्चाले नेपालीमै जवाफ दिन्छ । अहिले आएर आफ्नो धर्म संस्कृति बचाउन पनि

नेवारी सिकाउनु पथ्यो भन्ने लाग्छ । नसिकाको मा पछुतो लागेको छ । स्कुलमा नेवारी वा नेपाली भाषा बोलेबापत् सजाय वा जरिमाना तिराउँछन् (आक्रोशित हुँदै) त्यो मलाई मन पर्दैन । अंग्रेजी बोल्दैमा जान्ने हुन्छ भन्ने हाम्रो सोच गलत छ । त्यही सोचले गर्दा बच्चामा राष्ट्रप्रेम हुँदैन । सबैले विदेश ताक्छन् आफ्नो भाषा कला संस्कृति सबै हराएर जान्छ । (हात घुडामा बजारिँ) यस्तो सोचले कसरी देश विकास हुन्छ । यो देशकै कमजोरी हो । आठ दश वर्षदेखि मातृभाषामा शिक्षा भन्ने सुनेको छु तर हुन्छ जस्तो लाग्दैन मलाई त ।

उनको प्रतिक्रिया हेर्दा प्रारम्भिक तहमा मातृभाषामा शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने मतमा पूर्ण सहमत भएको देखिन्छ । निजी विद्यालयले बालकले मातृभाषा वा पहिलो भाषा बोल्दा सजाय दिने अवस्थाको विरोध पाइन्छ । बालमनोविज्ञानका बारेमा सचेत उनी मातृभाषामा शिक्षा दिँदा सहज संज्ञानात्मक विकास हुनाका साथै भाषा संस्कृतिको संरक्षण हुने, राष्ट्रप्रेमको भावना विकास हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गर्दै गर्दा कार्यान्वयनप्रति संशय व्यक्त गर्दछिन् ।

यसरी सरोकारवाला नगरप्रमुख, अभिभावकले व्यक्त गरेको अभिमतलाई हेर्दा उनीहरुको शैक्षिक अवस्था तथा वातावरणका आधारमा मातृभाषामा शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने ज्ञान प्रभावित भएको देखिन्छ ।

विषयका रूपमा शिक्षण कि माध्यमका रूपमा

शैक्षणिक दृष्टिकोणले कुनै पनि भाषालाई स्वतन्त्र भाषाका रूपमा र पठनपाठनको माध्यमका रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ । मातृभाषालाई विषयका रूपमा लिँदा त्यसको उच्चारण व्यवस्था वर्णव्यवस्था, व्याकरण व्यवस्था, शब्दभण्डार, विधा, शिक्षण गरिन्छ । मातृभाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्दा यो सिकाइको साधनका रूपमा देखापर्छ । यसको उद्देश्य सम्बन्धित मातृभाषाका विषयवस्तुका सँगसँगै गणित, विज्ञान, सामाजिक स्वास्थ्य आदि विविध विषयहरुको ग्रहण र अभिव्यक्ति सामर्थ्य विकास गर्नु रहन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६८) । नेवारी भाषालाई विषयका रूपमा राखिएको **कीर्तिपुर मा. वि.** मा अवलोकन गर्दा प्रा वि मा नेवारी भाषालाई विषयका रूपमा राखिएको छ । **जगत् सुन्दर जेने ब्वैनेकुथि** (कामनपा) विद्यालयमा माध्यमका रूपमा नेवारी भाषालाई जोड दिइएको छ । यस सन्दर्भमा नगर प्रमुख भन्छन् - प्रारम्भिक कक्षामा मातृभाषालाई विषयका रूपमा भन्दा पनि माध्यम भाषाका रूपमा पढाउनु पर्छ । विषयका रूपमा पढाउँदा बच्चालाई अनावश्यक बोझ हुन्छ । स्थानीय चुनाव जितेको पहिलो सम्बोधनमा नगर प्रमुखज्यूले म कीर्तिपुर नगरपालिकामा मातृभाषामा शिक्षा लागु गराउँछु भन्नु भएको कुराको कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ भनी सोध्दा उनी भन्छन् -

अब हामीले मातृभाषामा शिक्षा दिने उद्देश्यले नमुना स्कुल खोल्न खोज्दै छौं (केही सम्भोजस्तो गरेर) विषयका रूपमा पढाउने कि माध्यमका रूपमा भन्ने कुरामा मतविमत देखिएको छ । भाषा आयोगले माध्यम भाषाका रूपमा मातृभाषा भनेबमोजिम हाम्रो सोचाइ मातृभाषालाई (अलि ठुलो आवाजमा) माध्यम भाषाका रूपमा लागु गर्ने भन्ने छ ।

यस भनाइले स्थानीयमा तहमा पनि स्थानीय मातृभाषा विषयका रूपमा कि माध्यमका रूपमा भन्नेमा मतविमत भएपनि नेपालको संविधान २०७२ ले मातृभाषामा शिक्षा पाउनु बालबालिकाको हकका रूपमा रहेको कुरालाई आधार मान्दै भाषा आयोगद्वारा सञ्चालित कार्यक्रममा भै आफूहरुले पनि माध्यम भाषाकै रूपमा मातृभाषा लागु गर्न खोजेको विचारको पुष्टि गर्दछ तर कार्यान्वयनमा ल्याई नसकेको अवस्था देखिन्छ ।

बहुभाषिक सोच

सबै समाजमा एउटा भाषाले मात्र काम चलाउन नसक्ने स्थितिमा एकभन्दा बढी भाषाको उपयोग हुनुपर्छ भन्ने मान्यता बहुभाषिक सोच हो। कीर्तिपुर नगरपालिकाका नगर प्रमुख भन्दछन् -

कीर्तिपुरमा नेवार भाषीहरूको बाहुल्यता छ। तर बढ्दो सहरीकरणका कारणले यहाँ अन्य धेरै मातृभाषीहरूको मिश्रित बसोबास छ। यहाँका सामुदायिक विद्यालयमा ५९% पनि स्थानीय बच्चा छैनन्। उनीहरू निजी विद्यालयमा पढ्छन्। नगरपालिकाको सहयोगमा केही निजी विद्यालयमा नमुनाका रूपमा मातृभाषामा शिक्षा लागु गर्ने सोच अगाडि बढाएका छौं। भाषाका दृष्टिले यहाँ सबैलाई मातृभाषामा शिक्षा सम्भव छैन। अघोषित रूपमा भएपनि कीर्तिपुरमा ३ भाषा प्राथमिकतामा छन्। हाम्रो सोच पनि स्थानीय भाषा, नेपाली भाषा र अंग्रेजी भाषालाई जोड दिनुपर्छ भन्ने हो।

अभिभावक महर्जन भन्छन्- “न्यार भाषामा मात्र पढेर के गर्ने ? जागिर खान पर्यो। नेपाली पनि पढ्नुपर्छ। गाढो भइहाल्छ नि। हामी घरमा त न्यार भाषा नै बोल्छौं।”

सूचकहरूको प्रतिक्रियामा बहुभाषिक समाजमा रहेका विद्यालयमा सबै विद्यार्थीले बुझ्न सक्ने र बुझ्ने भाषामा शिक्षा दिनुपर्छ। स्थानीय भाषा, सरकारी कामकाजको भाषा र अन्तराष्ट्रिय भाषा गरी त्रिभाषिक नीति कार्यान्वयनमा हुनुपर्छ भन्ने आशय देखिन्छ।

एकभाषिक सोच

बहुभाषिक समाजमा बहुभाषी वक्ता भए पनि कुनै एउटा भाषालाई मात्रा जोड दिइन्छ भने त्यस्तो सोच एकभाषिक सोच मानिन्छ। स्थानीय बुद्धिजीवी (पेसाले प्राध्यापक) को बनाइले यो दृष्टान्त देखाउँछ-

(अलि चर्को आवाजमा) तपाईंहरूलाई दुःख लाग्न सक्छ हाम्रो सोच कीर्तिपुरमा पाँच वर्षसम्म नेपाली, नेवारी र अंग्रेजीका रूपमा भाषा अघि बढ्छन् तर पाँच वर्षपछि नेवारी नै विकल्पका रूपमा जान सक्छ, नेपाली नराख्न सक्छौं। हाम्रो चासो के हो भने नेवारी र अंग्रेजीलाई जोड दिँउं नेपालीलाई घटाउँ भन्ने हो भने पनि हुन्छ।

उनको अभिमतलाई हेर्दा तिनवटा भाषाको नाम लिनुपर्दा नेपाली भाषाको नाम नै सुरुमा आएको छ। यसले नेपालका समाजमा नेपाली भाषाको अन्तरघुलित सम्बन्धलाई देखाउँछ। उनी सचेत हुँदा भने जातीय पहिचान तथा जातीय सोचबाट अभिप्रेरित भएको देखिन्छ। नेवारी भाषी समुदायमा उनका कुरा मननीय छन् तर बहुभाषिक कक्षामा एउटा स्थानीय मातृभाषामा मात्र शिक्षा दिने कुरामा जोड दिँदा अरु मातृभाषी विद्यार्थी माथि अन्याय हुने देखिन्छ।

कक्षाकोठामा भाषा शिक्षणको अवस्था

जगत् सुन्दर जेने व्वनेकुथिमा लुहति: नेवारी भाषाको पाठ्यपुस्तक पढाउँदा शिक्षकले बहुभाषी कक्षा भएकाले आवश्यकता अनुसार नेपाली भाषामा उल्ट्या गरेर बुझाउने गरेको प्रतिक्रिया पाइयो। निजी विद्यालयमा कक्षा बाहिर नेवारी भाषा र अङ्ग्रेजी भाषा बोल्न छुट दिइएको र नेपाली भाषा बोल्दा सजाय हुने भएकाले विद्यार्थीहरू शिक्षकको उपस्थितिमा नेपाली नबोल्ने तर शिक्षकको अनुपस्थितिमा साथीभाइका

बिचमा नेपाली मै बोल्ने गरेको अवस्थाको जानकारी विद्यार्थीबाट पाइयो । जगत् सुन्दर जेने ब्वनेकुथि लगभग २५ वर्ष अगाडि नेवारी भाषा, धर्म, संस्कृति बचाउने उद्देश्यले समाजसेवी व्यक्तिहरूको अगुवाइमा स्थापित भएको र त्यस विद्यालयमा सबै शिक्षकहरू नेवार समुदायका मात्र भएको पाइयो । पढ्न भने बहुभाषी विद्यार्थी नै आएको पाइयो । महिला विषय शिक्षक महर्जन भन्छिन् - “यहाँ तिनवटै भाषाका विषय पढाइ हुन्छन् तर विद्यालयमा बोल्न कि अङ्ग्रेजी कि नेवारीमा छुट छ । नेपालीमा बोल्न दिँदैनौं । बढी नेवारीमा बोल्न प्रोत्साहित गर्छौं; नेपालीमा बढी बोल्यो भने दण्ड पाउँछन् ।” कक्षा १ देखि १० सम्मै नेवारी पढाइ हुने यस विद्यालयमा त्यहीबाट एस. एल. सी. उत्तीर्ण विद्यार्थीहरूले नेपाल भाषा पढाउँछन् । दश कक्षासम्म आफूले नेपालभाषा पढेको ज्ञानले दश कक्षासम्म पढाउन सकिन्छ भन्ने प्रतिक्रिया व्यवस्थापनमा स्नातक गरेका विषय शिक्षकको रहेको छ । बच्चामा भाषिक कठिनाइ परेको अवस्था महसुस गर्नुभएको छ भन्ने प्रश्नमा मालाकार शिक्षक भन्छिन् - “तामाङ भाषा बोल्ने बच्चा भाषा नबुझे रोइरहेको बेलामा उसकै भाषा बोल्ने साथी खोजिदिएपछि चुप लागेको र भाषाका कारणले विद्यालय छोड्नेहरू पनि छन् । सबैलाई बाध्यात्मक अवस्था राम्रो लाग्दैन रहेछ ।” विद्यार्थी श्रेष्ठ भन्छिन् - “गाउँमा नेपाली नै बोल्थ्यौ त्यसैले नेवारी बोल्न आउँदैन । यहाँ पनि नेवारी भाषाको कुरा नेपालीमा उल्या गरेरै पढाउनु हुन्छ । नेवारी भाषा अलिअलि बुझे पनि बोल्न अप्ठ्यारो लाग्छ, र बोल्नभन्दा लेख्न भन्नु अप्ठ्यारो लाग्छ ।”

पूर्वप्राथमिकदेखि कक्षा दशसम्म पढाइ हुने उक्त विद्यालयमा बहुभाषी विद्यार्थीको उपस्थिति छ । विद्यालय परिवारमा विद्यालय स्थापनाको उद्देश्य बमोजिम नेवारी भाषालाई नै जोड दिनुपर्छ भन्ने सोच देखिन्छ । कक्षाकोठामा नेवारी भाषाको पुस्तक पढाउँदा नेपाली तथा अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरेर पढाउने गरिए पनि विद्यार्थी-विद्यार्थी तथा शिक्षक-विद्यार्थीबिच सञ्चार गर्दा कि नेवारी, कि अङ्ग्रेजी भाषा बोल्नुपर्ने विद्यालयको नियम रहेको तथ्यले जातीयता हावी भएको देखिन्छ । बहुभाषी विद्यार्थीको उपस्थिति भएको विद्यालयमा भाषाका कारणले अन्य भाषी विद्यार्थीलाई परेको भाषिक कठिनाइलाई विद्यालय परिवारले विचार पुऱ्याएको पाइएन ।

कीर्तिपुर मा.वि. मा मातृभाषा नेवारीलाई विषयका रूपमा कक्षा १-५ मा लागु गरिएको छ । **नेपाल भाषा सक्ूँ** (किताब) नेवारी भाषाको पुस्तक पढाउँदा नेपाली, अङ्ग्रेजी भाषामा उल्या गरेर पढाउने गरेको पाइयो । उक्त विद्यालयका प्र.अ. खनालसँग कुराकानी गर्दा स्थानीयका छोराछोरी २-३ प्रतिशतले पनि त्यो विद्यालयमा नपढ्ने जानकारी गराए । कक्षा १-५ सम्म स्थानीय पाठ्यक्रमका रूपमा नेवारी भाषालाई विषयका रूपमा पढाइने उक्त विद्यालयमा नेवारी भाषा अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूका निम्ति अनिवार्य विषय बनेको छ । स्थानीयको दबाब तथा चासोमा उक्त विषय राखिएको प्र.अ. खनाल बताउँछन् । उनी थप भन्छन्-

कक्षा १-५ सम्म नेपाल भाषा राखिएको छ तर यहाँका स्थानीयहरूका बच्चा सामुदायिकमा कोही पढ्दैनन्; उपस्थिति शून्य प्राय छ । बसाइ सरैर आएका नेवार बच्चाहरू छन् तर उनीहरू नेपाल भाषा जान्दैनन् । स्थानीयको चासोमा नेपाल भाषा राखिएको छ । अन्य भाषीले कीर्तिपुरमा पढेवापत् नेपाल भाषा पढ्ने पर्ने अवस्था छ । यहाँको स्थिति उल्टो छ; अन्य भाषीलाई नेवारी सिकाउन खोजिएको मात्र छ । कक्षा ९ र १० मा नेपाल भाषा राखिएको छ तर विद्यार्थी नभएका कारणले सञ्चालनमा छैन ।

उनको भनाइका आधारमा स्थानीय मातृभाषी विद्यार्थी विद्यालयमा नहुँदा पनि अन्य मातृभाषी विद्यार्थीले आफूले नबुझ्ने नेवारी भाषालाई छुट्टै विषयका रूपमा पढ्ने बाध्यात्मक स्थिति देखिन्छ। यसबाट यहाँको विद्यालय व्यवस्थापन समितिका स्थानीयहरूमा आफ्नो भाषालाई महत्त्व दिने एकभाषिक सोच हावी भएको देखिन्छ।

शिक्षण प्रक्रिया

शिक्षण प्रक्रियाका सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा जगत् सुन्दर ब्वनेकुथिका विषय शिक्षक आवश्यकता अनुसार नेपाली भाषामा उल्ट्या गर्दै पढाउँछु भने। यहाँ पढ्ने अन्य भाषी विद्यार्थीहरूमा धेरैले बुझ्ने भाषाका रूपमा नेपाली नै छ। कीर्तिपुर मा. वि. का विषय शिक्षक भन्छन्- “विद्यार्थीले के भनेको भनेर सोध्छन्; म तिनओटै भाषा प्रयोग गरेर बुझाउँछु/पढाउँछु। बोल्न गाह्रो मान्छन् तर देवनागरी लिपिको प्रयोग भएकाले लेख्न सक्छन्।” यसबाट कक्षाकोठा भित्रको अवस्था भिन्न देखिन्छ। स्थानीय विद्यार्थीको उपस्थिति नै नभएको अवस्थामा नेवारी भाषाको पठनपाठन विद्यार्थीले जानेको भाषा कै उल्ट्यामा आधारित देखिन्छ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा नेपाल भाषामा तयार गरिएको ‘लुहतिः’ नामक पाठ्यपुस्तक नेपाल भाषाको अध्ययनका लागि तयार गरिएको पाठ्यसामग्री हो। जगत् सुन्दर ब्वनेकुथिमा यही पाठ्यपुस्तकलाई उपयोग गरिएको छ भने कीर्तिपुर मा. वि. मा सरकारले पुस्तक पुर्‍याउन नसकेको हुनाले (विषय शिक्षक महर्जनका अनुसार) ‘नेपाल भाषा सकूँ (किताब)’ पठनपाठनमा उपयोग गरेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनमा सरोकारवालाहरूबाट प्राप्त अभिमतलाई अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। नगर प्रमुखका विचारमा कीर्तिपुरमा नेपाली भाषा, स्थानीय नेपाल भाषा र अङ्ग्रेजी तीनवटा भाषा विद्यालयमा सँगसँगै प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था छ। उनमा समाजको संरचनाका आधारमा बहुभाषिकताको सोच देखिन्छ। तर विषयविज्ञ महर्जन (नेपाल भाषामा विद्यावारिधि गर्दै) ले भने अनुसार कीर्तिपुरमा पाँच वर्षपछि नेवारी र अङ्ग्रेजी मात्र रहन्छ, नेपाली नरहन सक्छ, भन्नुले स्थानीयमा नेपाली नभए पनि हुन्छ तर अङ्ग्रेजी भने चाहिन्छ, भन्ने सोच हावी भएको देखिन्छ। अहिलेको बढ्दो सहरीकरण र कामका सिलसिलामा बाहिरबाट बसाइ सरी विद्यालयमा आउने बच्चाहरूका लागि के गर्ने भन्ने सन्दर्भमा कीर्तिपुरमा पढेपछि नेवारी जान्ने पछि भन्ने सोच देखिन्छ। यहाँका अभिभावकहरूमा आफ्नो भाषा संस्कृति बचाउने सुझ भएको देखिन्छ। भाषिक अपक्षय भएमा भाषिक मृत्यु हुनसक्छ; यसो हुन नदिन भाषिक बफादारीको सोच स्थानीयमा पाइन्छ। मातृभाषामा शिक्षा दिँदा बच्चाले घरकै परिवेश अनुरूपको वातावरण पाउँछ र विद्यालय जाने तथा सिक्ने क्रममा अवरोध आउँदैन। मातृभाषामा शिक्षाबाट बुझाइ आफ्नो भाषामा हुनुका साथै भाषा र संस्कृतिको संरक्षण हुन्छ, भन्ने आशय नेवारी भाषी अभिभावकमा रहेको देखिन्छ। नेवारी बच्चा सामुदायिक विद्यालयमा नहुँदा पनि नेवारी भाषालाई विषयका रूपमा १-५ कक्षामा पढाएको दृष्टान्तले दमनात्मक एकभाषिक सोच स्थानीयमा रहेको देखिन्छ। यसबाट अन्य भाषी विद्यार्थीहरूले आफ्नो मातृभाषामा पढ्न पाउनुका सट्टा थप नयाँ भाषा सिक्नु पर्ने बाध्यात्मक स्थिति देखिन्छ। बहुभाषिक विद्यालयमा स्थानीय भाषा पढाइरहँदा अरु मातृभाषी विद्यार्थीले आफ्नो मातृभाषामा पढ्न पाउनु पर्ने कुरामा उनीहरूको सोच पुगेको देखिँदैन। बहुभाषिक विद्यार्थी भएको विद्यालयमा एउटामात्र स्थानीय

भाषालाई महत्त्व दिई अध्ययन गराउनुमा स्थानीयमा अन्यलाई लादेर आफ्नो भाषा संस्कृति जोगाउने सोच रहेको देखिन्छ। यो प्रतिकूल सोचका रूपमा देखिन्छ।

हरेक बालबालिकाले मातृभाषामा शिक्षा पाउनु उसको अधिकार हो। एकभाषिक समाज, द्विभाषिक समाजमा विद्यार्थीको मातृभाषामा शिक्षा दिन सकिन्छ तर मिश्रित समाजको बहुभाषिक (त्यो पनि एउटै विद्यालयमा पाँच/छ भाषाका विद्यार्थी भएका) कक्षामा सबैलाई मातृभाषामा शिक्षा दिन जटिल हुने भएकाले एउटा धेरैले बुझ्ने साझा, सम्पर्कको भाषालाई माध्यम भाषा बनाएर पढाउनु व्यवहारिक हुने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५९), *भाषा शिक्षण: केही परिप्रेक्ष्य तथा शिक्षण पद्धति* (चौथो स.), काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान* (तेस्रो स.), काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार।
- अवस्थी, लवदेव (२००४), *एक्स्पोर्टिड मोनोलिङ्गल प्राक्टिसेस इन नेपाल*, पिएचडी, डिजर्टेसन, कोपनहेगन: डेनिस युनिभर्सिटी अफ डेनमार्क।
- काङ्गासा, तोभेस्कृतनाब (मि. न.), *मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा* (साभार- www.indigenousvoice.com २०७१, फाल्गुन - १०, आइतबार)।
- कोइराला, विद्यानाथ, संयो. (सन् १९९१), *टिचिङ थ्रु मदरटुङ इन प्राइमरी स्कुल अफ नेपाल*, काठमाडौं : सेरिड।
- कोठारी, श्री अतुल (मि.न.), *मातृभाषा* (साभार: <https://hi.wikibooks.org>, २०७५, चैत्र -३)।
- फ्याक, प्रेम (२०७५), शिक्षामा अङ्ग्रेजी माध्यमको प्रयोग यथार्थ र भ्रम, राजेन्द्र दाहाल (सम्पा.) *शिक्षक मासिक* (पृष्. २६-२९) वर्ष ११, पूर्णाङ्क १२९, ललितपुर: शिक्षक मासिक।
- बन्धु, चूडामणि (२०७३), *भाषाविज्ञान* (नवौं सं.), ललितपुर: साझा प्रकाशन।
- योञ्जन, अमृत, *मातृभाषामा शिक्षा जिम्मेवारी कस्को समुदाय वा सरकारको ?* (साभार: www.Indigenousvoice.com २०७१, चैत्र १२)।
- राष्ट्रिय भाषा नीति तथा सुझाव आयोग (२०५०), राष्ट्रिय भाषा नीति तथा सुझाव आयोगको प्रतिवेदन २०५० तथा नेपालको भाषिक स्थिति, काठमाडौं: अथर।
- रिमाल, डिल्लीराम (२०७१), *सामुदायिक विद्यालयको प्राथमिक तहमा भाषिक विविधताको सम्बोधन*, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय: कीर्तिपुर।
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६८), *नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- Cohen, I., Manion, L., & Marrison, K. (2007). *Research Method in Education*. Madison Ave, New York : Routledge.